

УДК 930.2(=16)"11"
DOI: 10.30970/sls.2020.69.3492

ПРИЩЕПЛЕНА ЕТНОГЕНЕТИЧНА ПАМ'ЯТЬ, АБО ЯК РУСИ УСВІДОМИЛИ СВОЮ СЛОВ'ЯНСЬКІСТЬ

Ігор ШПИК

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Інститут славістики
Кафедра історії Центральної та Східної Європи
e-mail: i-shpyk@ukr.net*

У статті на підставі критичного аналізу й узагальнення різномірних наукових досліджень та джерельних матеріалів зроблено спробу висвітлити витоки й особливості функціонування в руській історичній свідомості початку XII ст. слов'янської ідентичності. В центрі уваги – слов'янські сюжети вступної частини та повідомлення під 898 р. “Повісті временних літ”. Здійснивши ретельну деконструкцію цих текстів, автор доводить, що їх чужорідні, західно- та південнослов'янські протооснови відіграли визначальну роль у процесі усвідомлення високоосвіченими руськими книжниками своєї слов'янськості.

Ключові слова: Русь, етнологенетичні уявлення, слов'янська ідентичність, “Повість временних літ”, слов'яни, кирило-мефодіївська традиція.

Уявлення про походження слов'янських народів від єдиного генетичного кореня виникли ще в часи раннього середньовіччя і в усі наступні історичні періоди слугували вихідним моментом різноманітних міфологем, ідеологем, теорій і концепцій. Навіть тепер, попри численні спроби деконструкції, вони продовжують функціонувати, продукуючи “потрібні” смисли та підживлюючи усталені стереотипи. Пізніші етапи їх розвитку назагал добре вивчені, а от зародження і первинне утвердження досі залишаються загадкою. Найбільша трудність полягає не стільки у нечисленності та фрагментарності писемних повідомлень про ранніх слов'ян, скільки у відсутності кардинально нових комплексних інтерпретацій.

Пропонована розвідка має на меті ініціювати заповнення цієї прогалини шляхом всебічного розгляду проблеми формування слов'янської ідентичності Русі крізь призму не тільки споконвічної тісної взаємодії слов'янських народів, а й унікальності умов і досвіду творення ними власних християнських культур, їх віддаленості, відмінностей і відчуженостей – ракурсів, досі не досліджених в науковій літературі.

Благодатним джерельним ґрунтом для таких студій є фрагменти давньослов'янських етнологенетичних легенд, вміщені у вступній частині “Повісті временних літ” (далі – ПВЛ). Уже в середньовіччі, та й у наступні часи, ними активно цікавилися книжники, які не тільки переповідали їх, а й творчо переосмислювали і перетворювали¹. Із ста-

¹ Популярність етнологенетичного екскурсу ПВЛ зумовлювалася тим, що він пропонував чітку і, що найголовніше, цілком обґрунтовану – в рамках тогочасного, детермінованого християнським світоглядом мислення – відповідь на питання, звідки і як “постав народ слов'янський”. Висловлена літописцем балканська

новленням історичної науки, зародженням й інтенсивним розвитком славістики у XIX й особливо в XX–перших десятиліттях XXI ст. інтерес до них незмінно зростає.

Відхід науковців від середньовічних інтерпретацій відбувався повільно і не завжди послідовно. Одну з перших спроб критичного прочитання так званого космографічного вступу ПВЛ здійснив Л. Нідерле. На його думку, це “своєрідне «свідчення про народження» слов'ян” не можна вважати ані оригінальним, ані вірогідним, позаяк зміщені в ньому оповіді є невід'ємною складовою цілої серії вимислів, які літописець або сам створив, або запозичив з якогось історичного твору, на що вказують не тільки біблійно-літературні та міфотворчі аспекти, а й “усі фактичні дані з найдавнішої історії Подунав'я і Балкан” (2010, с.21–22). Та якщо Л. Нідерле тільки констатував необхідність ретельного аналізу вказаного літописного фрагменту, то його сучасник А. Шахматов, завдяки істотному розвитку текстології, зробив у цьому напрямі вельми успішні кроки. Зокрема, він дійшов висновку, що розповідь про розподіл земель між синами Ноя літописець скомпонував з цитат Іоанна Малали та Георгія Амартола та ще “якогось іншого однорідного хронографа”², додавши при цьому до переліку Яфетових володінь етнонім “Слов'яне” (1940, с.42–44, 72–75). Відомості про розселення слов'ян, за припущенням ученого, були запозичені з історико-літературного твору, умовно названого ним “Сказання про переклад книг слов'янською мовою” (1908, с.172–188; 1940, с.81). Значно далі пішов Н. Нікольський: розглянувши літературно-ідеологічну основу повідомлень ПВЛ про давніх слов'ян в широкому культурно-цивілізаційному контексті, він відніс їх до “циклу мораво-паннонських традицій слов'янства” (1930, с.77).

У другій половині XX ст. вступна частина ПВЛ дедалі частіше ставала предметом поглибленого вивчення літописознавців, які намагалися встановити походження і співвідношення її текстових компонентів, виявити історичну основу різних оповідей, а також їх світоглядно-ідеологічний підклад. У повоєнний період, з легкої руки Д. Ліхачова, утвердилась думка, що вона написана на початку XII ст. монахом Києво-Печерського монастиря Нестором³, який намагався послідовно висвітлити обставини утворення Русі, а також пов'язати її буття із всесвітньою історією (1947, с.147–156). Цю гіпотезу підтримав Б. Рибаків, відзначивши втручання в текст пізніших редакторів (1963, с.219–247). Дещо розширити горизонт наукового пошуку вдалося М. Алеш-

або дунайська теорія походження слов'ян була добре відома авторам середньовічних і ранньомодерних історичних творів на теренах не тільки Русі, а й сусідніх з нею слов'янських країн. За словами А. Момрика, її західним варіантом стала розповідь про прихід з-за Дунаю, з Балкан братів Чеха і Леха, легендарних засновників Чехії та Польщі, яка міститься в чеських та польських хроніках XII–XIV ст. (1998, с.112). Скажімо, у вступній частині “Великопольської хроніки”, датованої початком XIV ст., вміщена епонімічна легенда, в якій уперше, поряд з Лехом і Чехом, фігурує їх третій брат Рус – родоначальник “королівства русів (regna Ruthenorum)”. У XV ст. польський історик Ян Длугош у першій книзі “Annales” висунув власну гіпотезу, що Рус був не братом, а “одним з нащадків” Леха, при тому він апелює до руських літописців, які нібито гордяться своїм походженням від роду Леха. На думку Д. Карнаухова, основою для таких припущень Длугоша, очевидно, стали свідчення руських літописів про походження окремих слов'янських племен, у тому числі полян (одного з двох одноіменних племен, згаданих літописцем) від ляхів (2010, с.60–61).

Однак, як зауважила К. Перадзька, розповіді про біблійний родовід слов'ян і прабатьківщину слов'ян – Подунав'я – існували в польській історіографії ще до Длугоша, щоправда, в значно лаконічнішому вигляді (Pieradzka, 1958, s.93).

² А. Шахматов вважав, що ця не збережена до нашого часу історична компіляція поєднувала Хроніку Іоанна Малали з Хронікою Георгія Амартола (1940, с.76).

³ Сумніви в авторстві Нестора висловлювалися ще в XIX ст., проте А. Шахматов заперечив їх, зазначивши, що “традиція, яка пов'язує Повість временних літ з іменем Нестора, сягає XIII ст., і вже це повинно унеможливити заперечення її історичної дійсності” (1940, с.11).

ковському. Він висловив цікавий здогад, що теорія дунайської прабатьківщини слов'ян виникла на початку XII ст. у зв'язку з прагненням Русі посилити свій вплив у нижньому Подунав'ї (1967, с.5–7). Крім того, на його думку, перелік уділів синів Ноя, первинно сконструйований з текстового матеріалу, запозиченого з Хронографа⁴, згодом був відредагований із залученням Хроніки Георгія Амартола (Алешковський, 2015, с.44–47). Окремі припущення А. Шахматова підтвердив А. Насонов: він, зокрема, наголосив, що ідею історичної спорідненості слов'янських народів літописець запозичив із “Сказання про переклад книг слов'янською мовою”, намагаючись з її допомогою обґрунтувати етнічну спільність східнослов'янських племен як необхідну умову осмислення єдності Русі (1969, с.70–73). Питання джерельної бази вступу ПВЛ порушив також Л. Гавлік, висунувши гіпотезу, що в Моравії існував комплекс хронографічних записів й історико-літературних творів (у тому числі “Сказання про переклад книг слов'янською мовою”), пізніше названий “Moravska Kronika”, уривки з якої увійшли до ПВЛ (Havlik, 1972, s.282–292). Перегляд усталених висновків ініціював А. Кузьмін, який висловив сумнів, що вступна частина ПВЛ написана на початку XII ст., як припускав А. Шахматов, аргументуючи це відсутністю її в Новгородському першому літописі. Вчений справедливо зауважив її різночасові й різноавторські текстові нашарування, які, зрештою, пояснюють ідейно-змістові суперечності та композиційну строкатість (1977, с.298–315).

З 80-х років XX ст. і до теперішнього часу спостерігається істотне зростання зацікавлення вчених вступною частиною ПВЛ. У дослідженнях І. Ведюшкіної (1993; 2004), А. Авенаріуса (1993), Н. Толстого (2000), В. Жівова (2002, с.170–186), Т. Вілкул (2007), Є. Мельнікова (2010), К. Марчук (2012), В. Петрухіна (2014, с.28–32), Ю. Диби (2017), Н. Солнцева (2020) та ін. вона детально розглянута в різних ракурсах і контекстах: передовсім, з огляду на значення і роль у структурі літописного наративу; у зв'язку з розвитком книжно-літературної й історіографічної традиції, а також міжкультурних зв'язків і взаємовідносин; крізь призму етнічної та релігійної свідомості авторів літописного тексту, особливостей конструювання історичної пам'яті Русі, вироблення її культурно-цивілізаційних ідентифікацій тощо.

Попри обширну наукову літературу з означеної проблеми, вона надалі залишається недостатньо вивченою. Навіть побіжний огляд стану її дослідження засвідчує необхідність нових розвідок, які б комплексно підсумовували величезний масив вузькоспеціалізованих напрацювань, усували низку суперечностей та прогалин.

Намагаючись зрозуміти “звідки пішла Руська земля”, автор ПВЛ, як відомо, звернувся до історії давніх слов'ян, представивши їх як єдину спільноту, що в післяпотопний час розселилася на просторах Центрально-Східної Європи. Слов'ян (“Словѣне”) він уперше згадав у переліку країн, які дісталися сину Ноя Яфетові (ПСРЛ, 1923, стлб. 3), помістивши їх між Ілліриком (Иллирикъ/Илюрикъ)⁵ та Ліхнітією (Лихитиѣя)⁶. Вчені однак стайні в тому, що термін “Словѣне” фігурує відразу ж після Іллірика не випадково, оскільки саме цю територію літописець вважав слов'янською прабатьківщиною (див.: Дринов, 1873, с.34–35; Бобров, Николаев, Чернов і др., 2012, с.195; Дяба, 2016, с.69). Зокрема, в

⁴ Вочевидь, М. Алешковський мав на увазі компілятивний твір, існування якого припустив А. Шахматов.

⁵ Імовірно, мається на увазі римська і згодом візантійська префектура (IV–VI ст.), до якої входили балканські землі (Сказкин і Удальцова, ред., 1967, с.129).

⁶ Дослідники вважають, що це слов'янізована назва античної (іллірійсько-македонської) колонії Лікнід (давньогрецьк. Λυχνιδός), що існувала у II–IX ст. на місці сучасного міста Охрид (Північна Македонія) (див.: Дяба, 2016, с.69).

переказі біблійної історії про будівництво Вавилонської вежі та змішання мов він робить дуже важливу ремарку: “Від цих ото сімдесяти і двох народів, од племені таки Яфетового, постав народ слов'янський – так звані норіки⁷, які є слов'янами” (Літопис руський, 1989, с.2). Свого часу ще Й. Добровський та П. Шафарик, а слідом за ними і М. Дринов термін “норіки”⁸ вважали синонімом назви “Іллірик” (Дринов, 1873, с.34–35). Крім того, в ПВЛ під 6406/898 р. міститься пряме й однозначне підтвердження наведених тлумачень цієї назви і її походження: “Тут бо є Іллірія⁹, до якої доходив апостол Павло і тут спершу були слов'яни” (Літопис руський, с.16).

Отже, у географічному відношенні усі ці літописні дані цілком узгоджуються. Римська провінція Норік в Альпах входила у префектуру Іллірик, як і низка інших теренів, у тому числі Паннонія (Петрухин, 2014, с.30). Зрештою, в межах вказаної історичної області літописець точніше окреслив територію слов'янської прабатьківщини: “По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська” (Літопис руський, 1989, с.2).

Згадки про Іллірик, норіків та Подунав'я у найдавніших етногенетичних легендах східних слов'ян, без сумніву, мають архаїчне коріння: вони відображають глибинні пласти історії, які були для них значною мірою чужими й почасти навіть незрозумілими. Чим же тоді пояснюється їх присутність у руському історико-літературному наративі початку XII ст.?

У пошуках відповіді варто звернутися передовсім до джерел, методів та творчих установок руського літописання. У своїх працях дослідники відзначають невластивий візантійським хронікам початок ПВЛ – з переказу біблійної історії поділу землі між синами Ноя (Ведюшкіна, 1999, с.83; Мельникова, 2010 с.81), пояснюючи це головним завданням, яке поставив перед собою літописець – окреслити родовід Русі та її місце у світі (Мельникова, 2010, с.81–82). Тож раніша, допотопна, епоха, в яку слов'янські, а з ними і руські землі жодним чином не вписувалися, була йому нецікава (Водолазкин, 2008, с.64). Очевидно, що така наративна стратегія не позбавлена оригінальності (Добровольський, 2009, с.51–52), проте співвідношення у ній наслідування джерел й оригінальної творчості досі залишається не до кінця визначеним. Її найприкметнішою ознакою в контексті конструювання ідейної канви вступної частини ПВЛ є наявність терміну “Глокѣне” в переліку країн Яфетового уділу. Не знайшовши його у відповідних місцях Пасхальної хроніки та хроніках Іоанна Малали і Георгія Амартола, Л. Нідерле констатував творчу ініціативу “преподобного монаха Печерської лаври”, який прагнув вписати слов'ян у священну історію, не змінюючи при цьому традиційного числа – сімдесят два народи, що виокремилися з племені Яфетового, і долучив їх до Іллірика. Тобто, за словами вченого, “Іллірик-Словене” – це насправді глоса на кшталт “нарци, иже суть словене” (Niederle, 1923, р.2). А. Шахматов теж припускав, що цю вставку зробив руський книжник, оскільки в Хроніці Георгія Амартола вона відсутня і в словому відношенні пов'язана з лаконічною вказівкою про проповідницьку діяльність апостола Павла в Іллірику (1940, с.44). Такої ж думки дотримуються сучасні

⁷ У Лаврентіївському списку ПВЛ – “нарци”, в Іпатіївському – “норци”, в Першому Софіївському літописі – “норици” (ПСРЛ, т. 1, 1926, стлб. 5; т.2, 1923, стлб. 5; т. 5, 1925, с.2).

⁸ Слов'яни, розселившись на землях норіків, успадкували їхню назву. Адже відомо, що візантійці задля власної зручності, полюбляли іменувати варварів відповідно до зайнятих ними історичних областей своєї імперії та країв поза її межами. Скажімо, східні слов'яни/руси іменуються у візантійських писемних джерелах скіфами, тавроскіфами; болгарі – мізами тощо.

⁹ В оригіналі “Іллірик” (ПСРЛ, т. 2, 1923, стлб. 21)

дослідники І. Ведюшкіна (1993, с.14; 2004, с.53–54), В. Жівов (2002, с.171) В. Петрухін (2014, с.28–29), Т. Вілкул і С. Ніколаєв (2020, с.152). Вони не сумніваються, що слов'ян в Яфетову частину ойкумени помістив саме руський літописець. Така однос-тайність пояснюється не стільки аргументованістю, скільки усталеністю цієї тези через некритичне сприйняття.

Ідея виведення родоводу слов'ян від біблійного патріарха Ноя зародилась, очевидно, в середовищі тих слов'янських спільнот, які раніше за Русь прийняли християнську релігію. Перші покоління західно- та південнослов'янських книжників не могли оминати своєю увагою популярні родовідні таблиці народів, на які натрапляли, перекладаючи та переписуючи візантійські книги. При цьому в них виникало природне бажання знайти місце свого народу в біблійній історії (Мильников, 1996, с.21). Тож, найімовірніше, до списку “сімдесяти і двох народів” слов'яни були вписані задовго до укладення ПВЛ. Підтвердження цього – свідчення арабського письменника першої половини X ст. ал-Мас'уді, який зазначив, що всі слов'янські племена вважають себе нащадками “Мадея, сина Яфета, сина Нуха” (Гаркави, 1870, с.135). На жаль, весь найраніший пласт цих слов'янських переказів втрачено. Про їх зміст і походження можна судити лише на підставі пізніших джерел.

Виникнення перших християнських етногенетичних легенд Н. Нікольський пов'язував з книжно-літературним життям західних слов'ян IX–першої половини X ст. (1930, с.53–54). Його доказова база обширна і переконлива, але в окремих моментах украй однобічна. Зокрема, у своїх пошуках обставин та чинників кристалізації слов'янської ідентичності він цілеспрямовано надавав перевагу фактам, які вказували на визначальну роль у цьому процесі західнослов'янських впливів. Натомість, внесок південних слов'ян дослідник применшував або цілковито ігнорував.

Величезне значення Великої Моравії як одного з перших центрів формування слов'янсько-християнської самосвідомості є безсумнівним. Внутрішня та зовнішня політика князя Ростислава (846–870) мала далекосяжні наслідки. Утворена у 869–873 рр. самостійна моравська церковна єпархія, сприяючи поширенню літургійної мови, писемності та культури мораван, заклала ідеологічний фундамент для політичної й етнічної консолідації слов'янських племен, що увійшли до складу Великоморавської держави (Гавлик, 1976, с.180). Така державницька стратегія опиралася на ідею гегемонії мораван над іншими слов'янськими племенами. Певна річ, вона не виникла зненацька, а визрівала упродовж тривалого часу в загальному руслі соціально-політичного розвитку: на початках – як неодмінна складова сакралізованого погляду на владу в період вождівства, згодом, у часи утвердження державності – певною мірою як офіційна історико-ідеологічна концепція.

У “Баварському географі” (друга половина IX ст.), який містить перелік низки слов'янських племен, біля назви одного з них зроблена дуже цінна ремарка: “Церівані (Zerüani) – це королівство (regnum) настільки велике, що з нього походять всі слов'янські народи і виводять, за їх словами, [від нього свій] початок” (Джаксон, Коновалова и Подосинова, ред., 2010, с.28). Це свідчить про те, що в середині–другій половині IX ст. уявлення окремих слов'янських спільнот про свою вищість, про природне право на домінування в ареалі свого проживання були уже вкорінені в їхній колективній свідомості. Відповідно, їх формування могло відбутися значно раніше на підставі первинних (дохристиянських) етногенетичних легенд, що побутували в усній формі.

У другій половині IX ст. у Великій Моравії, імовірно, зіткнулися дві етногенетичні традиції: місцева – державно-політична, яка стверджувала існування багатьох слов'янських

племен і встановлювала їх ієрархію, на чолі якої, звичайно ж, були морави, та візантійсько-слов'янська¹⁰, що мала християнський характер й освячувала існування єдиного слов'янського народу з роду Яфетового. Завдяки своєму універсалізму, остання взяла гору, кардинально змінивши трактування етноніму “слов'яни”. Згідно з найдавнішими слов'янськими джерелами, як влучно зауважив С. Стойков, слов'яни – це народ, до якого були відражені святі Кирило і Мефодій і для якого вони створили слов'янський алфавіт (2015/2016, с.123). Своєю місією вони немов об'єднали слов'янське населення Візантії та Великої Моравії і Паннонії (Стойков, 2015/2016, с.124–125). При цьому староцерковнослов'янська мова стала не етновизначальним чинником, а засобом порятунку слов'ян, впливу на них Божої благодаті (Стойков, 2015/2016, с.128).

Саме такий сенс має космографічний вступ ПВЛ, в якому концептуально поєднані сюжети старозавітної і слов'янської історії (Солнцев, 2020, с.541). Варто зазначити, що пізніший руський книжник, укладач Толкової Палей (XIII ст.), запозичивши з нього легенду про поділ землі між синами Ноя, задля більшої зрозумілості слово “Словѣнѣ” замінив на звичніший для нього термін “словенск[ий] язык” (див.: Вилкул, 2007, с.49), який тоді мав подвійне значення – слов'янська мова і слов'янський народ¹¹. Таким чином він ніби додатково підкреслив існування слов'янської єдності в мовно-богословському відношенні, зробивши відсилання до справи св. Кирила і Мефодія. І все ж у своєму первинному контексті “Словѣнѣ” – це назва не етнічної спільності, а місця її проживання. Сечто, мається на увазі Словінія (Склавінія) в широкому розумінні (див.: Verešová, 2008, s.136–143). Зрештою, на початку цього списку ПВЛ чітко вказано, що йдеться про країни, а не про народи: “[Ѧ]фетѹ же ѡша полѹнощныа ѡтрани и западн[ыа]” (ПСРЛ, т.1, 1926, стлб. 3). Трактування лексеми “Словѣнѣ” як етнічної назви неминуче призводить до логічного нестикування з контекстом. Напевно, неправомірно припускати, що автор цієї вставки, як стверджував Н. Нікольський, невдало позначив нею історичну область Словенію (Славонію) або Словенську землю (1930, с.71). Радше, він добре знав, що “Словѣнѣ”, подібно до терміна “язык словенский”, може мати два значення: етнічна спільнота та територія її проживання¹². За спостереженням І. Ведюшкіної, у вживанні етноніма “слов'яни” в ПВЛ зберігається тенденція пов'язувати його не з походженням, а з місцем проживанням (2004, с.53). Етногенез слов'ян не фіксується й іншими найдавнішими слов'янськими писемними джерелами. Цю особливість вдало пояснив С. Стойков: на його думку, дані тексти створювали не представники політичної еліти, що прагнули визначити своє місце в історії, а діячі місіонерського та релігійно-культурного руху, для яких вирішальним було не язичницьке минуле слов'ян, а їх роль у Божому плані спасіння (2015/2016, с.127).

У ПВЛ “Словѣнѣ” – не тільки етногеографічний термін, а й вихідний концепт розповіді, який визначив сюжет та композиційні особливості її вступної частини. Запо-

¹⁰ Вона започаткована освіченими слов'янами, глибоко інтегрованими в церковне та релігійно-культурне життя Візантійської імперії.

¹¹ У староцерковнослов'янській мові поняття мови і народу ототожнювалися (детальніше див.: Стойков, 2015/2016).

¹² Наявність усталеної традиції використання слов'янськими книжниками назви племені для позначення території його проживання засвідчує Літопис попа Дуклянина (написаний, імовірно, в другій половині XII ст.), в якому лексеми “хорвати” і “серби” є також географічними термінами, рівнозначними Примор'ю і Загор'ю (Стойков, 2015/2016, с.136).

зичені з різних джерел відомості про слов'ян у ній цілеспрямовано синтезовані. Хоча загалом текст зв'язний і послідовний, в читанні відносно легкий і плавний, все ж місцями він дуже складний і багатопаровий, з чітко вираженими суперечностями. Їх наявність свідчить про використання руськими літописцями готових шаблонів історіописання, вироблених й усталених у візантійській, західно- та південнослов'янській книжно-літературних традиціях. Насамперед це помітно в легенді про поділ землі між синами Ноя. Т. Вілкул, здійснивши її ретельний текстологічний аналіз, дійшла висновку, що вона написана одним автором, який вдало поєднав цитати з творів Малали й Амартола, не допустивши “жодного дубля, нестиківки” (2015, с.157). Проте при розгляді її завершального фрагмента дослідниця почасти сама собі суперечить, відзначаючи, що запозичений з Амартола вираз “по раздѣшенъи же столпа” розташований не на початку, а в кінці вказаної композиції (Вілкул, 2015, с.157). Відповідно до викладу Амартола, переліки володінь Ноевих синів мали б бути розміщені після розповіді про вавилонське стовпотворіння, натомість, у ПВЛ вони передують їй, що, безумовно, вказує на дописування цього тексту в пізніший час. З огляду на це, можна припустити, що над ним працювало принаймні два книжники: перший використав, імовірно, якусь лаконічну розповідь про поділ землі між трьома синами Ноя моравсько-паннонського походження; другий доповнив первинний текст південнослов'янської версією цієї легенди, укладеною на основі хронік Малали та Амартола. Судячи з усього, обидва джерела містили згадку про слов'ян: у моравсько-паннонському вони фігурували як один із “сімдесяти і двох народів”, а в південнослов'янському зайнята ними територія позначена терміном “Словѣне”. Зшивши різні тексти воедино, другий автор змушений був внести суттєві редакторські правки задля уникнення сюжетного повтору. Тож початковий вираз “по раздѣшенъи же столпа” був вилучений із доповнення і вставлений перед словами “по раздѣленъи мизка”, тобто в найбільш відповідне для нього місце первинного (моравсько-паннонського) фрагмента літопису, який після ще кількох істотних редакторських виправлень¹³ почав виглядати як підсумок всієї оповіді (ПСРЛ, т.1, 1926, стлб. 5).

Генеалогію слов'ян від Яфетового роду літописець вивів через ототожнення їх з нарцями: “Нарци, еже суть Словѣни” (ПСРЛ, т. 1, 1923, стлб. 5). В наукових працях представлено чимало інтерпретацій цієї фрази (див.: Никольский, 1930, с.49–50; Толстов, 1948, с.9, 14; Артамонов, 1946, с.76; Сырцова, 2013, с.559; Дибя, 2017, с.70–71). Найбільш обґрунтованою і, відповідно, переконливою виглядає версія, згідно з якою під нарцями малося на увазі слов'янське населення римської провінції Норік (Noricum) і, можливо, інших суміжних з нею територій. За припущенням О. Трубачова, так могла іменуватися частина слов'ян у західній та північно-західній частині Паннонії, тобто тих земель, які на початку нашої ери входили до складу Норікського царства (1985, с.9–10). На користь цього свідчить дуже давня книжно-літературна традиція пов'язування слов'ян з мешканцями Норіка та сусідніх з ним теренів. В епітафії, присвяченій св. Мартіну Турському, уродженцю Паннонії, що була написана в VI ст. єпископом Мартіном Бракарським (бл.520–580), який теж походив з цієї провінції, восхваляються заслуги святого в наверненні язичників і серед різних народів названі “Sclavus” і “Nara” (Іванов, 1994, с.358). Найімовірніше, Мартін Бракарський, який

¹³ Зіставлення відповідних текстових фрагментів ПВЛ та хронік Малали й Амартола (див.: Вілкул, 2015, с.157).

вільно володів грецькою мовою та мав тісні зв'язки з візантійською церквою (Іванов, 1994, с.358), скористався якимось візантійським джерелом¹⁴, яке зафіксувало співжиття на одній території різноетнічних варварських племен (Кланиця и Тржештик, 1991, с.18). Як влучно зазначила Е. Скржинська, “Нару” важко співвіднести ще з чимось, окрім Норіка, де слов'яни жили уже в VI ст. й іменувалися відповідно до усталеної назви цих теренів, на що прямо вказує відповідне повідомлення ПВЛ (1960, с.211). Відтак, на думку дослідниці, обидві назви треба читати разом – “*Sclavus-Nara*”, розуміючи під ними представників одного племені (Скржинская, 1960, с.211–212). Хоча С. Іванов справедливо вказав на недостатність підстав для такого припущення (1994, с.359–360), все ж певна рація в ньому є. Адже фігурування поруч назв “Склава” і “Нара” аж ніяк не може бути випадковістю. Мартін Бракарський перелічує навернені в християнство народи ніби окремими в географічному відношенні послідовними серіями. Він згадав слов'ян в одному ряді з паннонцями, ругами, нарцями та сарматами, тобто як центрально-східноєвропейський народ.

Прийняття християнства й особливо започаткування власної книжно-літературної традиції, очевидно, найбільшою мірою спонукало подунавських слов'ян використовувати для самоідентифікації давню назву заселеної ними землі. Іменувавши себе нарами, або ж норами (чи похідними від них нарци, норци), вони ствердили те, що з Божої волі володіють цим споконвічним краєм, а відтак, є одним із “сімдесяти і двох народів”, що постали від нащадків Ноя. Головний чинник актуалізації норікської ідентичності Н. Нікольський вбачав у боротьбі моравсько-паннонського архієпископа Мефодія з німецьким духівництвом за межі своєї єпархії (друга половина IX ст.) (1930, с.61–62). При цьому вчений припускав існування більш давньої легенди, яка встановлювала спадкоємний зв'язок слов'ян із норіками (1930, с.63). Такий інтуїтивний здогад є виправданим, позаяк для формування історичної свідомості потрібен тривалий час, а головне – відповідний матеріал і досвід його опрацювання.

Ідейну основу для отожднення свого народу з норіками і виведення його родоводу від прадавняка Яфета слов'янські книжники запозичили з тих історичних текстів, які легко піддавалися переінакшенню. Здебільшого це були хроніки всесвітньої історії, які містили різні редакції сюжету про розподіл землі між синами Ноя: одні обмежувалися переліченням країн кожного з уділів, другі – згадували тільки родоначальників і народи, треті – подавали повний опис усіх трьох володінь (Самодурова, 1991, с.256). Приклади варіацій однієї і тієї ж біблійної розповіді заохочували подальшу компілятивну творчість на цьому ґрунті. В усякому разі, з-поміж них можна було не просто обрати оптимальний варіант, а й доповнити його іншими. Щоб інтегрувати ранньослов'янські етногенетичні уявлення в християнську картину світу, вистарчало знайти хоча б одну точку дотику. Тож цілком закономірно, що нею стала провінція Норік, або ж, точніше, концепт “слов'яни-норіки”.

¹⁴ З цього приводу існують й інші міркування. Зокрема, Г. Ловмянський висловив припущення, що Мартін Бракарський як уродженець Паннонії, очевидно, знав про слов'ян, що розселилися на цих і суміжних з ними теренах (Łowmiański, 1963, с.312–313). Подібної думки дотримується і В. Дергачов, який зазначив, що перелік навернених св. Мартіном Турським в християнство народів автор епітафії міг скласти на підставі якогось паннонського джерела (2010, с.135). Ця версія виглядатиме значно переконливішою, якщо припустити, що відповідний матеріал потрапив до Мартіна Бракарського за посередництвом Візантії і, вірогідно, у переписі візантійських слов'ян. На це вказує нетипова для латинської мови словозміна “*Nara*”. Як зазначає Е. Скржинська, в даному контексті більш відповідною була б форма *Norensis*, *Noricanus* або, принаймні, *Nora* (1960, с.211).

Назва Норікої згадується в списках Яфетових володінь у Хроніці Іполіта Римського (III ст.) та Пасхальній хроніці (VII ст.) (Ведюшкіна, 2003, с.300). Про те, що котресь із цих джерел безпосередньо або опосередковано вплинуло на сприйняття слов'янами християнської картини світу та усвідомлення свого місця у ній, свідчать Епітафія св. Мартіна в Думійській Базиліці Мартіна Бракарського, а також космографічний вступ ПВЛ. Заледве, чи можна вважати простим співпадінням наявність у творах Мартіна Бракарського та Іполіта Римського дуже подібних переліків народів: у першого автора – “Alamannus, Saxo, Toringus, Pannonius, Rugus, Sclavus, Nara, Sarmata...” (Іванов, 1994, с.359–360), у другого – “...Σαρμάται, Γερμανοί, Παννόνιοι οἱ καὶ Παίονες, Νορικόι...” (Hippolytus, 1929, p.81). З тією різницею, що в Іполіта Римського відсутні слов'яни. В Мартіна Бракарського вони названі поруч з “нарами” (норіками), але в смисловому відношенні ще не поєднані між собою, тобто, йдеться про територіальне сусідство, але аж ніяк не про існування між ними якогось історично-спадкоємного зв'язку. Вочевидь, він встановлювався значно пізніше, у процесі розвитку в слов'ян власної книжно-літературної традиції, і, зрештою, оформився у вигляді глоси “нарци иже суть словени”, органічно вплетеної у вступний наратив ПВЛ.

З огляду на контекст вживання літописцем назви “нарци”, зокрема його апелювання до “сімдесяти і двох народів”, до “племені Яфетового”, без сумніву, маються на увазі слов'яни Норіка¹⁵. Втім, автор ПВЛ і тим більше наступні покоління руських книжників не зовсім розуміли, хто такі “нарци” і яке відношення вони мають до слов'ян (див.: Никольський, 1930, с.59). Саме тому один із пізніших редакторів ПВЛ вирішив чіткіше наголосити на приналежності слов'ян до Яфетового роду, тож перед фразою “Ѡ племені Яфетѡва Нарци иже сѹть Словѣне” додав лаконічне уточнення “Ѡ ихъ же ѡ нѣ бы ꙗзык Словѣникъ” (ПСРЛ, т.1, 1926, стлб. 5), порушивши логіко-смислово послідовність первинної розповіді. На основну концептуальну схему – *сімдесят два народи* → *Яфетів рід* → *нарци* → *слов'яни* – було накладено ще одну, додаткову, значною мірою спрощену: *сімдесят два народи* → *слов'янський народ*. Таким чином чужорідну назву “нарци” було відсунуто на другий план і максимально акцентовано на біблійних витоках родоvodu слов'ян.

Найдавнішу історію слов'ян літописець висвітлив дуже стисло, подавши насамперед їх етногеографічний опис. За спостереженням О. Толочка, єдиний слов'янський народ утворив “напрочуд симетричні етнічні групи по п'ять «племен», орієнтовані на три ріки: Мораву, Віслу і Дніпро” (2015, с.69). Проте рівномірність спостерігається тільки в двох перших групах, третя ж (східнослов'янська) – містить не п'ять, а шість етнонімів. Попри те, безперечним є явне тяжіння до розміреності в описі різних напрямів міграції слов'ян. Три блоки відомостей про споріднені слов'янські спільноти, диференційовані за географічним принципом, витворюють один сюжет, нанизуючись ніби коралини на нитку. Два з них, в яких йдеться про слов'ян, що осіли на Мораві та Віслі, поза всяким сумнівом, запозичені з якогось західнослов'янського джерела. Прикметно, що вони мають власну внутрішню структуру викладу. В обох випадках племена згруповані за схемою 1+1+3 (моравани + чехи + білі хорвати, серби та хуритани; ляхи + поляни + лютичі, мазовшани та поморяни): “ѡко прѣшедши сѣдоша на рѣцѣ иманем Моравѣ прозвашасѣ Моравѣ а друзини Чеси нарекошѣ а се чти же Словѣни

¹⁵ У такому ж контексті норіки згадуються в Хроніці Іполіта Римського та Пасхальній хроніці.

Хрѡкатѣ Бѣлани и Серекъ и Хорѹтане[...] Словѣни же ѡни пришедиши сѣдоша на Бислѣ и прозвашася Длѡхѡе а ѡ чѣхъ Длѡхѡкъ прозвашася Полане Длѡхѡе друзни лютичи нини Мазовшане нини Поморане” (ПСРЛ, т.1, 1926, стлб. 6). Як бачимо, в обох переліках на першому місці поставлені слов'янські спільноти, землі яких були центрами ранньодержавних утворень – морави та ляхи. Вони на передньому плані міграційних хвиль. Всі інші ж слов'янські “племена” просто згадані, без жодної додаткової інформації про місце їх проживання. Відсутність такої конкретизації виглядає дивною, позаяк на початку розповіді літописець зазначив, що всі слов'яни після того, як розійшлися по землі, “прозвашася имены скънми гдѣ сѣдша на которомъ мѣстѣ” (ПСРЛ, т.1, 1926, стлб. 6). Вказані композиційно-структурні та змістові особливості тексту, зокрема присутність узагальнюючих словосполучень “а се ти же Словѣни” та “Длѡхѡе друзни”, спонукають припустити існування змістовнішого історико-географічного опису, який після істотного скорочення був включений в ПВЛ і, разом з тим, послужив шаблоном для викладу інформації про розселення східних слов'ян.

М. Сverdlov намагався гіпотетично реконструювати цей протограф, який умовно назвав “Повістю про поселення слов'ян на Дунаї і нашестя угрів” (2015, с.12–15). На його думку, її текст в ПВЛ наведений із пізнішими вставками, на що вказують порушення послідовності нарації. Інтерполяціями він вважав згадки про білих хорватів, сербів, хуритан, а також ляхів і лясських “племен”, які випадають з контексту розповіді, оскільки всі ці слов'янські народи проживають за межами Подунав'я. Припущення вченого у багатьох відношеннях вирізняються оригінальністю та новизною. Втім, попри логічну аргументованість, вони викликають низку застережень. З огляду на сюжетну зав'язку літописного повідомлення про розселення слов'ян, основану на відомостях про їх дунайську прабатьківщину, а також розташування моравів на першому місці в переліку західнослов'янських “племен”, можна погодитися із гіпотезою про існування якогось західнослов'янського (найімовірніше, моравсько-чеського) твору, тією чи іншою мірою присвяченого освоєнню Подунав'я слов'янами, але без прив'язки до історії завоювання Паннонії угорцями. Адже розглядуваний пасаж недатованої частини ПВЛ такої інформації не містить. У ньому йдеться тільки про якесь загадкове завоювання дунайських слов'ян волохами¹⁶. Щоправда, контамінація повідомлень про розселення слов'ян та “успадкування” уграми Подунав'я міститься в статті 898 р., але вона занадто сумбурна і не дає достатньо підстав припускати виникнення цієї сюжетної комбінації поза текстом ПВЛ. Її композиційні особливості засвідчують чималі зусилля літописця, спрямовані на вписування різнорідних даних у загальну канву повісті. Задля цього він змушений був порушувати хронологію і логіку викладу, вдаючись до повторення ключових фраз уже раніше розказаного епізоду. Завойована уграми територія Подунав'я в його уявленні чітко асоціювалася з давньо-слов'янським минулим, а відтак, послужила “містком” для відповідного ретроспективного екскурсу. До короткої історичної довідки про угрів було додано кілька ремарок, які більшою чи меншою мірою вказували на приналежність цих теренів слов'янам: “...сѣдаху бо чѹ преже Словѣни и Волзхѡе-принаша землю Словеньскѹ по сем же Оугри прогнаша Во^{ах}ни и наслѣдиша землю [чѹ]”; “Словѣни же сѣдаху по Дунаеки нѹже прѣ-

¹⁶ Дискусії щодо ідентифікації літописних волохів див.: Королюк, 1985, с.168–186; Фомин, 2017, с.191–218.

гаша Уґри н Марава [н] Чесн н Лахове н Полане гаже нынѣ зовома Русь” (ПСРЛ, т.1, 1926, стлб. 25–26). Їх наявність у розповіді про угрів аж ніяк не може вважатися ознаками існування “Повісті про поселення слов’ян на Дунаї і нашествия угрів”. Початок статті 898 р. є лише звичайним зведенням різних за походженням фактів з історії угрів, які правильніше було б назвати “Сказання про виникнення угорської землі”. Згадки про слов’ян тут мають вторинний характер. У змістовому і навіть почасти у стилістичному відношенні вони перегукуються з повідомленням, наведеним в космографічному вступі. При цьому апелювання до давньослов’янського минулого – це цілком типова для літописця манера повіствування. В непоодиноких випадках через нагадування читачу про раніше розказані події він намагається підвести його до нового сюжету, пов’язавши різні фрагменти тексту в цілісний наратив (Иванайнен, 2009, с.177).

Загалом синтетичність літописної розповіді про те, як слов’яни розійшлися по Землі, очевидна. По суті, маємо справу з розтягнутою в часі колективно-творчою роботою, спрямованою на прив’язування строкатого за змістом міграційного міфа¹⁷ до реального простору шляхом екстраполювання етногеографічних знань на минуле. На підставі інформації, почерпнутої з якогось незбереженого джерела, автор ПВЛ створив почасти новий текст (як уже принагідно зазначалося, за рахунок істотного скорочення фактичного матеріалу, що стосувався західних слов’ян, та прилучення до нього опису території розселення східнослов’янських племен). Про середовище створення його протооснови можна судити з наративних і змістових особливостей. Зокрема, мотиви і логіка представлення Подунав’я як прабатьківщини слов’ян найчіткіше оприявнюються тільки крізь призму історії зародження та поширення слов’янської писемності. Заледве, чи можна вважати випадковістю те, що такий історично значущий статус надано території, на якій існувала Велика Моравія, а всі згадані у переліку слов’яни віднаходять свої вітчизни практично довкола неї, на суміжних і найближчих територіях. Ті ж слов’янські етнічні спільноти, які проживали трохи далі, як от південні слов’яни, до списку не потрапили.

Крім того, важливі нюанси осмислення і репрезентації руським книжником джерельних відомостей про проживання предків слов’янських народів на Дунаї розкриває уточнююча фраза: “...гдѣ єсть нынѣ Уґорьска земла н Болгарьска” (ПСРЛ, т.1, 1926, стлб. 5). Попри чималу віддаленість – не тільки хронологічну, а й географічну – від описуваної події, він демонструє обізнаність з даного питання. У ствердженні існування в Подунав’ї “нині”, тобто на початку XII ст. (часу написання ПВЛ), Угорської землі відчувається відсилання до попередньої історії регіону, лаконічно викладеної в статті 898 р., в якій сказано, що угри відібрали землю у подунайських слов’ян та воювали проти моравів і чехів (ПСРЛ, т.1, 1926, стлб. 25). На нашу думку, це явне свідчення пізнішого редакторського втручання у текст. Вочевидь, в історичній уяві літописця Подунав’я – це насамперед територія, захоплена уграми у війні проти Великої Моравії, яка асоціювалася з зародженням слов’янської писемності. З тієї ж причини в тандемі з Угорською землею згадана Болгарія, позаяк вона, відповідно до джерельних свідчень, була безпосередньою правонаступницею кирило-мефодіївських традицій. У статті 898 р. наголошено, що слов’янською азбукою, окрім русів, користуються дунайські болгари, яких навчав сам Константин (ПСРЛ, т.1, 1926, стлб. 26, 27–28). У

¹⁷ Свого часу В. Королук ризикнув припустити, що перекази про розселення та міграції слов’ян з давніх-давен були притаманні слов’янській усній традиції.

вступній частині давньочеської літературної пам'ятки – “Легенди Крістіана про святих В'ячеслава і Людмилу”, написаної, імовірно, наприкінці X ст. – Константин-Кирило теж названий учителем болгар (див.: Польшванний, 2018, с.71).

У повідомленні під 898 р. морави спеціально виділені з-поміж інших слов'ян: “имъ бо первое предложены книги *Мираѣ* гаже *презвака* грамота *Словѣньскага*” (ПСРЛ, т.1, 1926, стлб. 25). Друга частина цієї цитати майже дослівно збігається із завершальним реченням епізоду про розселення слов'ян з недатованого вступу: “*чакъ разидеа Словѣньскни языкъ и грамота прозвака Словѣньскага*” (ПСРЛ, т.1, 1926, стлб. 6). Як бачимо, розповіді про розселення слов'ян та появу слов'янської писемності органічно творять цілісний наратив. Поєднання обох сюжетів – результат не самостійної творчої ініціативи руського літописця, а лише відображення ним специфіки використаного джерельного матеріалу.

Особлива увага до Подунавського регіону та моравів, апелювання до початків слов'янської писемної культури і переплетіння її з етногенетичними уявленнями – не єдині свідчення використання літописцем моравсько-чеських джерел. На них опосередковано вказує й низка інших спостережень над повідомленням про розселення слов'ян з Дунаю. Після відомостей про моравів і чехів сюжет несподівано змінюється. Білі хорвати, серби, хорутани згадані сукупно, без прив'язки до своїх земель. Про них лише вкрай лаконічно сказано: “*а се ти же Словѣни*” (ПСРЛ, т.1, 1926, стлб. 6). Таким чином, їх згрупування логічно прив'язане до наведеної перед тим інформації.

Етніонім “білі хорвати” для ПВЛ є унікальним – він згадується тільки в розглядуваному фрагменті вступної частини (Майоров, 2007, с.34–35). Для його правильного розуміння важливим є насамперед контекст. Білі хорвати – перші з тріади етнічних спільнот, названих після моравів і чехів. Про те, що ця композиційна особливість не є простим літературним конструктом, а відображає географічні реалії раннього середньовіччя підтверджують відомості про білих хорватів, наведені Константином Багрянородним у своїй знаменитій праці “Про управління імперією” (Константин Багрянородний, 1991, с.131, 135). На підставі їх ретельного аналізу М. Жіх переконливо ототожнив білих хорватів з хорватами, які проживали на території Чехії (2009, с.29–30). Ще однією немаловажною обставиною, яку принагідно відзначив Константин Багрянородний, є сусідство білих хорватів з сербами (1991, с.135). Відповідно до висновку Л. Войтовича, в середині X ст. Біла Сербія займала верхню течію Одри і доходила до витоків Вісли, межуючи з Білою Хорватією на заході (2010, с.24).

Етнікон “хорутани”, як і етніонім “білі хорвати”, в ПВЛ трапляється тільки раз. А. Майоров вважає, що його відсутність у західно- та південнослов'янських книжно-літературних пам'ятках засвідчує проникнення цієї назви на Русь безпосередньо із Західної Європи, де здавна використовувався термін “*Carantani*” для ідентифікації слов'ян, які в VII ст. у Східних Альпах утворили своє князівство (2007, с.34–36). Насправді ж, майже ідентична форма цієї назви – *Korutany* – присутня в чеській Хроніці Даліміла (XIV ст.) (*Dalimilova kronika*, 2011, s.152). В записях “Книги братії” бенедиктинського монастиря Райхенау (Південна Німеччина), датованих останньою третинною IX ст., серед супутників св. Мефодія згадується виходець із слов'янської Карантанії з прізвищем *Choranzanus* (Польшванний, 2018, с.70). За М. Фасмером, початкова *x-* в давньо-

руському слові вказує на баварське посередництво¹⁸ в його утворенні, оскільки походить від давньонімецького *Charanta* (1987, с.269). Найімовірніше, слов'янської вимови цей етнонім міг набути у середовищі освічених слов'ян, які проживали по сусідству з Баварією.

Наступна група західнослов'янських племен – лясська – істотно відокремлена від попередньої. Між ними міститься фрагментарне повідомлення про завоювання волохами дунайських слов'ян: “*Волохомъ ко нашедшемъ на Словѣни на Дунаициа [и] сѣдшемъ к нимъ и наилацемъ имъ*” (ПСРЛ, т.1, 1926, стлб. 6). У перекладах ПВЛ та наукових розвідках усталилася практика прилучення цього речення до розповіді про поселення слов'ян на Віслі: “Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами” (Літопис Руський, 1989, с.2); “Когда волохи напали на славян дунайских, и поселились среди них, и притесняли их, то славяне эти пришли и сели на Висле и прозвались ляхами...” (Повесть временных лет, 2012, с.11). В оригіналі таке злиття відсутнє. Наявні фрази сформульовані не зовсім вдало, смисловий зв'язок між ними вгадується з контексту. Тут варто поставити питання щодо мотивів та логіки такої диференціації, бо ж можна було просто перелічити слов'ян послідовним списком, без розривів, що, власне, і зроблено в статті 898 р., хоча і в конспективному вигляді. Вочевидь, її автору залежало на чіткішому згрупуванні слов'ян, що значно спрощувало вплетіння в уже готову, запозичену із джерела текстологічну канву опису розселення східних слов'ян. Розмежування між двома першими групами слов'ян, можливо, не дуже чітко виражене, могло існувати і в першоджерелі, яке, з огляду на викладені аргументи, напевно, відображало не стільки довготривалі й різновекторно спрямовані процеси міграції слов'ян, скільки поетапність поширення слов'янської літургії, книжності й літератури. Адже відомо, що на зламі IX–X ст. учні та послідовники Кирила та Мефодія розгорнули діяльність також на землях, заселених лясськими племенами (Tarasiuk, 2013, s.6–8). Інформація про неї, безумовно, була тією чи іншою мірою зафіксована писемно і, зрештою, в загальному руслі західнослов'янських культурно-релігійних впливів потрапила на Русь. В компілятивному творі “Сказання про слов'янські письмена” (“Сказання про руську грамоту”), збереженому в рукописних книгах XV–XVII ст., чехи, морави і ляхи сукупно представлені як головні носії кирило-мефодіївських традицій: “и по томъ поимъ бы̆ ко̆чтанчынъ филозофъ ко мѣрѣ мнѣхъно” црѣмъ. к мѣрѣвскомѣ кнѣ(з)ю . пройшѣ филозофа . и там(о шедъ) наѣчи мѣрѣв чехи ляхи” и (проч)а языки” (Мареш, 1963, с.169–176).

Переходячи до східних слов'ян, літописець, як й у випадку з білими хорватами, сербами, хорутанами та ляхами, додатково ствердив їх слов'янськість: “также и чн Словѣне пришедше и сѣдоша по Днѣпру и нарекошася Полане” (ПСРЛ, т.1, 1926, стлб. 6). Після опису ареалу розселення східних слов'ян він спеціально відзначив одну з основних ознак споконвічної етнокультурної єдності різних слов'янських народів – існування спільних письмен. Таким чином ніби додатково підкреслено, що спорідненість слов'ян зберігається й надалі, але вже як явище культурного плану.

¹⁸ М. Фасмер також принагідно зазначив, що аналогічне посередництво із заміною початкової букв *к-* на *х-* властиве й окремим давньочеським назвам, наприклад гідроніму *Chúb* (= нововірхньонімецька *Kamb*) (1987, с.269).

На етногенетичному корінні східних слов'ян цілеспрямовано акцентовано і в подальших викладах. Зокрема, поляни, древляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани і волиняни разом охарактеризовані як “Словѣнскыи языкъ в Рѹси” та протиставлені сусіднім етносам, що мають свою мову (“ниже сѹть свои языкъ нмѹцие”); в іншому епізоді окремо наголошено, що поляни – “ѡ рода Словѣнска”, а древляни – “ѡ Словѣнъ же” (ПСРЛ, т. 1, 1923, стлб. 11–12).

Як бачимо, назва Словѣни займає другорядну позицію щодо племінних імен, відіграючи роль принагідного уточнення. Як влучно підмітив Г. Хабургаєв, вона, очевидно, мала суто книжно-літературне походження¹⁹, тож її використання спершу було вкрай обмеженим. Із розвитком писемної культури нею почали послуговуватися частіше. Зокрема, в XI ст. київські книжники так називали новгородців (див.: Хабургаєв, 1979, с.220–226). В недатованій частині ПВЛ Новгород кілька разів фігурує як земля, з давніх часів заселена слов'янами: “Словѣни же сѣдоша школо езера Нлмеръ [н] прозвашася свѣм нмѹнемъ и сѣлаша градъ и нарекоша Новъгородъ”, “... и приде къ Словѣни-ндеже нинѣ Новъгородъ”, “а Словѣни своѣ в Новъгородѣ” (ПСРЛ, т. 1, 1923, стлб. 6, 8, 10).

Терміни “Новъгородъ” і “Словѣни” літописець використовує як синоніми, але робить це непослідовно. В описі розселення східних слов'ян, тобто там, де, за логікою, повинні бути словени, він чомусь вказує Новгород, маючи на увазі його слов'янськомовне населення (ПСРЛ, т. 1, 1923, стлб. 11). Мимоволі складається враження, що це свідомо дія, за якою криється політичний чинник. Спеціальне, цілеспрямоване акцентування на слов'янськості Новгорода було зумовлене, імовірно, відгомонам колишньої ситуації мовного пограниччя – тривалим співжиттям слов'ян з варягами. Г. Хабургаєв навіть припускав, що “слов'янізовані нащадки скандинавів зберігали якісь перекази або легенди про своє «варязьке» походження; і ці перекази, нібито, мали підтвердження у поширених у Києві й Новгороді «варязьких» іменах” (Хабургаєв, 1979, с.224). Як би там не було, можна достеменно констатувати два факти: по-перше, новгородці не зовсім гладко вписувались у літописну концепцію слов'яно-руської мовно-етнічної спільності; по-друге, автори і редактори ПВЛ мали вкрай обмежені знання про давнє слов'янське населення Новгорода. Звідси дуже загальні, подеколи невиразні та суперечливі повідомлення, зміст яких дещо контрастує на загальному тлі. Насамперед, новгородські словени єдині “прозвалися своїм іменем”. Якщо усі первісні слов'яни розселилися по річках, то вони розмістилися біля озера Ільмень, хоча, згідно з логікою викладу, мали б осісти вздовж річки Волхви. І, що не менш важливо, вони не просто зайняли певну територію, як інші племінні союзи, а й збудували тут своє місто. Такі відмінності виглядають підозрілими, позаяк істотно порушують загальну си-

¹⁹ За словами Г. Хабургаєва, на це вказує його орфографія: “у всіх списках «Повісті временних літ», починаючи з Лаврентієвського, суфікс в розглядуваному терміні (навіть тоді, коли він використовується в загальнослов'янському значенні) передається то через ѣ, то через є, що, як відомо, характерно для передачі руськими книжниками старослов'янського ѣ і є однією з типових особливостей руської редакції церковнослов'янської мови, але ніколи не вживається в написанні власне східнослов'янських слів (порівн. в тих же списках сѣверь – тільки з э!)” (Хабургаєв, 1979, с.221).

метрію літописної розповіді про розселення давніх слов'ян²⁰. Загалом у літописі порівняно небагато згадок про новгородських словен, до того ж, вони не відзначаються інформативністю. Майже нічого не сказано про їхні звичаї і традиції, за винятком лаконічної розповіді апостола Андрія Первозванного про те, як вони “миються і хвощуться” (ПСРЛ, т. 1, 1923, стлб. 8; Літопис Руський, 1989, с.3). Власне, в контексті згаданого сюжету, знову ж таки, простежується чіткий ідеологічний підклад, який має на меті вивищити Новгород, почасти прирівняти його до Києва. При цьому стосовно території Прильмення жито словосполучення “слов'янська земля” (ПСРЛ, т. 1, 1923, стлб. 8). На ще одну, доволі незграбну, спробу підкреслити слов'янськість давнього Новгорода натрапляємо в основній, датованій частині ПВЛ: “с҃уть людѣе Новогородци ѿ рода Варяжьска преже ко бѣша Словѣни” (ПСРЛ, т. 1, 1923, стлб. 20). Кінцівка наведеної цитати явно апелює до першої згадки Новгорода в космографічному вступі, а це, своєю чергою, свідчить, що обидва повідомлення є звичайним книжним конструктом, який контамінує різні за змістом історичні повідомлення. Н. Петров, ретельно проаналізувавши контексти літописних згадок про новгородських словен, дійшов песимістичного висновку: “... Чи дійсно побутував десь у верхів'ях Волхова етнонім «словене» в XI ст., ми не знаєм – ми взагалі нічого не знаєм про новгородських словен, як і про етнічну спільність, що існувала в той час, у повному сенсі цього слова” (Петров, 2017, с.46).

На відміну від повідомлень вступної частини ПВЛ, уже неодноразово згадувана стаття 898 р. в окремих моментах містить обширніші відомості про слов'ян від часу їх розселення і до діяльності в Моравії та Паннонії св. Мефодія, доповнені лаконічним переказом легенди про проповідницьку місію в “слов'янській землі” (Моравії) апостола Павла та поставлення ним єпископом і своїм намісником апостола Андроніка. Її початкові пасажі містять низку чітко виражених ідейно-змістових та текстологічних співпадінь із розповіддю про розселення слов'ян з Дунаю. З огляду на це, в науковій літературі утвердилася гіпотеза про існування окремого “Сказання про переклад книг слов'янською мовою”, який ліг в основу відповідних сюжетів ПВЛ. А. Шахматов вважав, що під 898 р. цей твір вміщений не повністю, а зі значними пропусками, “залежно, почасти, від того, що дещо уже було використано вище, у вступній частині”. Він також констатував: автором цього твору був не київський монах XII ст., а хтось, хто стояв ближче до місії Константина і Мефодія (1940, с.81). Згоди вченого, попри окремі критичні зауваження, загалом були схвально сприйняті в науковому середовищі і з часом обросли новими інтерпретаціями та дискусіями (див.: Кралик, 1963, с.176–191, Мечев, 1974, с.88–104; Авенариус, 1993, с.27–29).

Питання джерел, часу і місця створення “Сказання” детально дослідив Б. Флоря. За його висновком, ця гіпотетична пам'ятка має чеське походження, і, найвірогідніше, написана у 80–90-тих роках XI ст. в Сазавському монастирі (Флоря, 1982, s.125–127). Втім, необхідно зробити одну дуже важливу ремарку: це твердження справедливе тільки для тієї частини “Сказання”, яка висвітлює моравську місію Константина і Мефодія. Інші ж її текстові компоненти – повідомлення про розселення слов'ян з Дунаю, трактоване А. Шахматовим як пролог до розповіді про переклад книг слов'янською мовою, та лаконічний виклад з історії угрів – дуже слабо “стикуються” як між собою,

²⁰ Наведена літописцем інформація про новгородських словен у повідомленні про міграцію слов'ян яскраво демонструє те, як в окремих місцях йому складно було дотримуватися наявного нарративного шаблону, який, поза всяким сумнівом, відзначався чітким ритмом та симетрією викладу історичного матеріалу.

так і з головним сюжетом. Разом вони не становлять цілісного і послідовного нарративу, а радше, мозаїку різних за стилем і формою текстів. Наявність в автора ПВЛ джерел, які так чи інакше належали до кирило-мефодіївської спадщини, не підлягає сумніву, але проблема існування одного твору, з якого літописець міг в готовому вигляді запозичити комплекс сюжетів з найдавнішої історії слов'ян, поки що залишається відкритою.

Стаття 898 р. – це своєрідний підсумок тривалої роботи, напевно, кількох поколінь руських книжників, спрямованої на збирання, осмислення і систематизацію матеріалу, пов'язаного із таємничою давниною, себто того, що було до початку Русі. Апелюючи до відповідних моментів космографічного вступу, вони не просто зводили воедино факти, почерпнуті з джерел, а цілеспрямовано намалися поєднати їх з минулим Русі й таким чином сформувані один із основоположних образів власної історичної картини світу.

Дослідники уже давно дискутують, які впливи були визначальними для усвідомлення Руссю своєї слов'янськості, ретельно відшукуючи в ПВЛ підтвердження на користь західнослов'янської (моравсько-чеської) (див. Никольський, 1930) або ж південнослов'янської (болгарської) культур (див. Мечев, 1974, с.93–104). Була навіть принагідна спроба представити “слов'янську ідею” як самостійну розробку руських книжників (див. Будовниц, 1960, с.40). Як це часто трапляється, істина десь посередині. Зацікавленість русів давньослов'янською історією була зумовлена активним розвитком їхньої історичної свідомості. Беззаперечним фактом є використання в ПВЛ моравсько-чеських джерел. Разом з тим, у непоодиноких випадках виразно проступає чимала роль південнослов'янського досвіду в процесі кристалізації слов'янської ідентичності Русі. І це цілком закономірно. Адже Балкани споконвіку були регіоном найпотужнішої візантійсько-слов'янської та міжслов'янської культурно-релігійної взаємодії. Загальновідомо, що саме там розгорнула свою діяльність когорта видатних діячів – продовжувачів справи св. Кирила і Мефодія. І не викликає сумніву те, що вони не могли оминати своєю увагою таку важливу проблему, як зв'язок слов'янського минулого з “священною історією”. Адже нова християнська ідентичність слов'ян потребувала нового розуміння історії (Билиарски, 2005, с.8). Без цього вона ніяк не могла б викристалізуватися. Так, один із фундаторів болгарської церковно-релігійної культури, безпосередній учень св. Мефодія св. Климент, у своїх творах писав про піднесення слов'ян як богообраного народу. Вочевидь, процеси християнізації слов'ян, вироблення ними нової моделі культурного розвитку відбувалися синхронно з формуванням загальнослов'янської свідомості. Будучи продуктом місіонерського руху, вона поширилася на всі терени, куди лиш могли проникнути надбання візантійсько-слов'янського релігійно-культурного синтезу, поєднуючись з родо-племінними і політичними ідентичностями, які завдяки цьому ще більше зміцнювалися. Наприклад, уже з другої половини X ст. в Болгарії вказівки на приналежність до слов'янської спільноти сприймалися як пережитки. В Місяцеслові Асеманового Євангелія (друга половина X–XI ст.) Климент Охридський фігурує без титулу “єпископ слов'янський”,²¹ так само й святі Кирило і Мефодій згадуються без означення “слов'янські” (Стойков, 2017, с.232).

²¹ “Єпископ слов'янський” – таким був офіційний титул Климента Охридського. За словами С. Стойкова, його використання підкреслювало слов'янський характер організованого в Болгарії єпископства й асоціювалося з мовно-богословською традицією, започаткованою св. Кирилом і Мефодієм (Стойков, 2017, с.246).

Подібні тенденції спостерігалися і на Русі. В ПВЛ інформація про походження слов'ян зазнала лише часткової творчої трансформації. Відірвавшись від свого первинного ідеологічного призначення, вона ще цілком не набула нової функціональності в рамках державної ідеології Русі, оскільки літописець тільки-но встановив зв'язок між слов'янами і русами. На Балканах цей етап пройшов значно раніше, тому не дивно, що східні і південні слов'яни мають низку спільних етногенетичних мотивів. Зокрема, в Болгарському апокрифічному літописі (друга половина XI ст.) згадується Дунай як місце розселення слов'ян та їхній цар по імені Слав (Калиганов и Польшанский, ред., 1990, с.176).

Аналіз епозодів вступної частини та статті 898 р. ПВЛ, які містять фрагменти найдавніших слов'янських етногенетичних уявлень, засвідчує їх немісцеве походження. Образ прадавньої слов'янської спільності розвинувся в лоні кирило-мефодіївської традиції. На Русь він проник, очевидно, в руслі західно- та південнослов'янських релігійно-культурних впливів. При цьому не існувало якоїсь одної, більш-менш цілісної нарації. Руські літописці змушені були самі синтезувати різні за змістом й ідейним спрямуванням та навіть жанром тексти, пристосовуючи їх до власної історіографічної концепції. Хоча терміном "слов'яни" на Русі активно послуговувалися і в часи, що передували написанню ПВЛ, повною мірою його функціональний потенціал був використаний лише на початку XII ст., завдяки прищепленню до руської ідентичності – однієї зі стрижневих і найміцніше вкорінених структур колективної історичної свідомості.

Список посилань

Авенариус, А., 1993. Ранние славяне в среднем Подунавье: автохтонная теория в свете современных исследований. *Славяноведение*, 2, с.27–41.

Алешковский, М. Х., 1967. О происхождении летописной легенды о дунайской прародине славян. В: *Тезисы докладов научной сессии, посвященной итогам работы Государственного Эрмитажа за 1966 г.* Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, с.5–7.

Алешковский, М. Х., 2015. "Повесть временных лет". Из истории создания и редакционной переработки. Ф. Б., Успенский, ред. Москва: Издательство "Весь Мир".

Артамонов, М. И., 1946. Венеды, Невры и Будины в славянском этногенезе. *Вестник Ленинградского университета*, 2, с.70–96.

Биллярски, И., 2005. От мифа к истории или от степи к Израилю. *Зборник радова византолошког института у Београду*, 42, с.7–22.

Боброва, А. Г., Николаева, С. Л., Чернов, А. Ю. и др., 2012. Комментарии. В: *Повесть временных лет*. Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Санкт-Петербург: Вита Нова, с.183–382.

Будовниц, И. У., 1960. *Общественно-политическая мысль Древней Руси XI–XIV вв.* Москва: Издательство Академии Наук СССР.

Ведюшкина, И. В., 1993. Этногеографическое введение Повести Временных лет: особенности композиции. В: *Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти В. Т. Пашуто. Спорные проблемы истории: тезисы докладов*. Москва: Институт российской истории РАН, с.12–14.

Ведюшкина, И. В., 2004. Этногенеалогии в Повести временных лет. В: *Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования: 2002 год: Генеалогия как форма исторической памяти*. Москва: Восточная литература, с.52–60.

- Вилкул, Т. Л. и Николаев, С. Л., 2020. Русь в перечнях народов “Повести временных лет” и вне их. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 1 (27), с.138–160.
- Вилкул, Т. Л., 2007. Толковая Палея и Повесть временных лет: сюжет о “разделении язык”. *Ruthenica*, 6, с.37–85.
- Вілкул Т., 2015. *Літопис і хронограф. Студії з домонгольського кийівського літописання*. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Водолазкин, Е. Г., 2008. *Всемирная история в литературе Древней Руси: (на материале хронографического и палеинового повествования XI–XV веков)*. 2 издание, перер. и доп. Санкт-Петербург: Издательство Пушкинский дом.
- Войтович, Л., 2010. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 45, с.13–54.
- Гавлик, Л., 1976. Моравская народность в эпоху раннего феодализма. В: В. Д., Королук, ред. *Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. Методология и историография*. Москва: Наука, с.156–186.
- Гаркави, А. Я., 1870. *Сказания мусульманских писателей о славянах и руських*. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук.
- Дергачев, В. В., 2010. Славянин из Норика. *Проблемы филологии: язык и литература*, 2, с.131–138.
- Джаксон, Т. Н., Коноваловой, И. Г. и Подосинова, А. В., ред., 2010. *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*, 4, сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко. Москва: Русский Фонд содействия образованию и науке.
- Диба, Ю., 2016. Словенська та Лехітська групи слов'ян у переліках народів ПВД. *Хроніки Ладомерії. Науковий збірник*, 1, с.68–83.
- Добровольский, Д. А., 2009. Начальная летопись как источник по истории коллективного самосознания Древней Руси. *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*, 27, с.43–61.
- Дринов, М. С., 1873. *Заселение Балканского полуострова славянами. Южные славяне и Византия в X веке*. Москва: Императорское Общество Истории и Древностей Российских при Московском Университете.
- Живов, В. М., 2002. *Разыскания в области истории и предыстории русской культуры*. Москва: Языки славянской культуры, с.170–186.
- Жих, М. И., 2009. К проблеме ранней истории славян Прикарпатского региона (середина – вторая половина I тыс. н. э.). *Русин*, 1 (15), с.25–44.
- Иванайнен, О. В., 2009. Функции формул “яко же рекохомь”, “мы на прежнее възвратимся” и других в тексте “Повести временных лет”. *Учёные записки Орловского государственного университета. Серия “Гуманитарные и социальные науки”*, 1 (31), с.177–181.
- Иванов, С., 1994. Мартин Бракарский. Эпитафия св. Мартина в Думийской базилике. Комментарий. В: *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Москва: “Восточная литература”, с.357–360.
- Калиганов, И. И. и Польшанский, Д. И., ред., 1990. *Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX–XVIII веков*. Москва: Художественная литература.
- Карнаухов, Д. В., 2010. *Концепции истории средневековой Руси в польской хронографии эпохи Возрождения*. Новосибирск: Новосибирский государственный педагогический университет (НГПУ).

Кланица, З. и Тржештик, Д., 1991. Первые славяне в Среднем Подунавье и в Полабье. В: Г. Г., Литаврин, ред. *Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI–XII вв.)*. Москва: “Наука”, с.7–25.

Константин Багрянородный, 1991. *Об управлении империей*. Издание 2-е, исправленное. Г. Г., Литаврин, ред. Москва: Наука.

Королюк, В. Д., 1985. *Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. Политическая и этническая история*. Москва: “Наука”.

Кралик, О., 1963. Повесть временных лет и легенда Кристиана о святых Вячеславе и Людмиле. *Труды Отдела древнерусской литературы*, 19, с.177–207.

Кузьмин, А. Г., 1977. *Начальные этапы древнерусского летописания*. Москва: Издательство Московского государственного университета.

Лихачев, Д. С., 1947. *Русские летописи и их культурно-историческое значение*. Москва; Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.

Літопис руський, 1989. За іпатським списком переказав Л. Махновець; О. В., Мишанич ред. Київ: Дніпро.

Майоров, А., 2007. “Великая Хорватия, называемая “Белой”. К вопросу о происхождении и значении хорватских этнических названий. *Княжа доба: історія і культура*, 1, с.13–44.

Мареш, В. Ф., 1963. Сказание о славянской письменности (по списку Пушкинского дома АН СССР). *Труды Отдела древнерусской литературы*, 19, с.169–176.

Марчук, К., 2012. Візантійсько-болгарські впливи на формування тексту “Повісті врем’яних літ”. *Вісник Черкаського університету імені Богдана Хмельницького. Серія “Філологічні науки”*, 26 (239), с.10–15.

Мельникова, Е. А., 2010. Пространственная ориентация в Повести временных лет. В: *Древнейшие государства Восточной Европы. 2006 год: Пространство и время в средневековых текстах*. Москва: Университет Дмитрия Пожарского, с.73–94.

Мечев, К., 1974. За происхождения на старорусския летописен разказ “Сказание о предложении книг”. *Исторически преглед*, 2, с.88–104.

Момрик, А., 1998. Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських літописців і хроністів (до постановки проблеми). *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*, 5, с.111–118.

Мыльников, А. С., 1996. *Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI–начала XVIII века*. Санкт-Петербург: Центр “Петербургское Востоковедение”.

Насонов, А. Н., 1969. *История русского летописания XI–начала XVIII века. Очерки и исследования*. Москва: Наука.

Нидерле, Л., 2010. *Славянские древности*. Перевод с чешского Т. Ковалевой и М. Хазанова; А. Л., Моигайга, ред. Москва: Культурный центр “Новый Акрополь”.

Никольский, Н. К., 1930. Повесть временных лет как источник для истории начального периода русской письменности и культуры. *Сборник по русскому языку и словесности*, 2/1, с.1–106.

Петров, Н. И., 2017. Словен “Русской Правды” и словене “Повести временных лет”. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 1, с.39–51.

Петрухин, В. Я., 2014. *Русь в IX–X веках: От призвания варягов до выбора веры*. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Форум; Неолит.

Полное собрание русских летописей (ПСРЛ), 1926. Том 1. Лаврентьевская летопись, Вып. 1: Повесть временных лет. Издание 2-е. Ленинград; 1923, том 2: Ипатьевская

летопись. Издание 3-е. Петроград: Издательство Академии Наук СССР; 1925, том 5: Софийская первая летопись. Издание 2-е. Ленинград: Издательства Российской академии наук.

Польвянный, Д. И., 2018. Западный вектор Кирилло-Мефодеевского славянства и Русь в X в. *Русин*, 51 (1), с.65–78.

Рыбаков, Б. А., 1963. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. Москва: Издательство Академии Наук СССР.

Самодурова, З. Г., 1991. Краткая византийская хроника VI в. и ее версии (К вопросу о протооригинале малых древних хроник). *Вспомогательные исторические дисциплины*, 22, с.252–264.

Свердлов, М. Б., 2015. К истории великоморавской культурной традиции на Руси конца XI – начала XII в. *Петербургский исторический журнал*, 3 (7), с.10–21.

Сказкин, С. Д. и Удальцова, З. В., ред., 1967. *История Византии*, 1. Москва: Наука.

Скржинска, Е. Ч., 1960. Комментарии. В: Иордан. “О происхождении и деяниях гетов”. *Getica*. Москва: Издательство восточной литературы.

Солнцев, Н. И., 2020. Особенности описания “своих” и “чужих” в космографическом введении “Повести временных лет”. *Via in tempore. История. Политология*, 47 (3), с.541–551.

Стојков, С., 2015/2016. **ИЗНИКЪ СЛОВЪНИКЪ** во старословенските текстови (IX–XIV век). *Историја*, L/LI, бр.1. с.121–145.

Стојков, С., 2017. Свети Климент: од епископа словѣника до епископа воулуариса. Во: Б., Ристовски, уред. *Трансформација во разбирањето на категориите словени и бугари во византиските звори. Меѓународен научен собир милениумското значење на св. Климент Охридски Скопје, 28–29 октомври 2016 година*. Скопје, с.228–249.

Сырцова, Е., 2013. Названия днепровских порогов “по-росски” в “De administrando imperio” Константина Багрянородного: особый случай перевода с греческого на греческий. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*, 4, с.554–559.

Толочко, А., 2015. *Очерки начальной Руси*. Киев; Санкт-Петербург: Лаурус.

Толстов, С. П., 1948. “Нарцы” и “волхи” на Дунае (Из историко-этнографических комментариев к Нестору). *Советская этнография*, 2, с.8–38.

Толстой, Н. И., 2000. Этническое самопознание и самосознание Нестора Летописца, автора “Повести временных лет”. В: *Из истории русской культуры*. Москва: Языки русской культуры, 1, с.441–447.

Трубачев, О. Н., 1985. Языкознание и этногенез славян. V. *Вопросы языкознания*, 4, с.3–17.

Фасмер, М., 1987. *Этимологический словарь русского языка*, 4. Перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СРСР О. Н Трубачева. Издание второе, стереотипное. Москва, “Прогрес”.

Флоря, Б. Н., 1985. Сказание о преложении книг на славянский язык: источники, время и место написания. *Byzantinoslavica*, 46 (1), с.121–130.

Фомин, А. Ю., 2017. Восстание Людевита и рассказ Повести временных лет о нашествии волохов на славян. *Исторический формат*, 1–2, с.190–218.

Хабургаев, Г. А., 1979. *Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза*. Москва: Издательство Московского университета.

Шахматов, А. А., 1908. Сказание о преложении книг на словенский язык. V: *Zbornik u slavu Vatroslava Jagiča*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, s.172–188.

Шахматов, А. А., 1940. Повесть временных лет и ее источники. *Труды Отдела древнерусской литературы*, 4, с.9–150.

Dalimilova kronika [online], 2011. V: *Městská knihovna*. Praha. Dostupné z: http://web2.mlp.cz/koweb/00/03/36/98/64/dalimilova_kronika.pdf [aktuální datum citace e-knihy: 30 říjen 2020 p.].

Havlik, L. E., 1972. Ruská Povest vremennych let a tzv. Moravskaja istorija slavjan. *Slovanský přehled*, s.282–292.

Hippolytus, 1929. *Die Chronik*. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.

Łowmiański, H., 1963. *Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e.*, 2, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Niederle, L., 1923. *Manuel de l'antiquité slave. Tome 1: l'histoire*. Paris: Librairie E. Champion.

Peradzka, K., 1958. Genealogia Biblijna i rodowód słowian w pierwszej księdze. "Annales" Jana Długosza. *Nasza Przyszłość*, 8, s.88–92.

Tarasiuk, T., 2013. Misja św. św. Cyryla i Metodego i jej oddziaływanie na współczesne tereny Polski [pdf]. *Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie* [online], 2, s. 6–8. Do dyspozycji: <https://bibliotekanauki.pl/api/full-texts/2020/12/15/823b0d15-c2c0-42da-8815-a879f7d81bd3.pdf> [Data obejrzenia: 5 października 2020 r.]

Verešová, N., 2008. Sklavínia v historických prameňoch zo 6. – 14. storočia. (Prehľad koncepcií). *Historický zborník*, 18 (1), s.124–143.

References

Aleshkovskij, M. H., 1967. About the origin of the chronicle legend about the Danube ancestral home of the Slavs. In: *Abstracts of the scientific session dedicated to the results of the work of the State Hermitage in 1966*. Leningrad: Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Jermitezha, pp.5–7. (In Russian)

Aleshkovskij, M. H., 2015. "The Tale of Bygone Years". *From the history of creation and editorial revision*. F. B., Uspenskij, ed. Moskva: Izdatel'stvo "Ves' Mir". (In Russian)

Artamonov, M. I., 1946. Veneds, Nevras and Budins in Slavic ethnogenesis. *Vestnik Leningrad University*, 2, pp.70–96. (In Russian)

Avenarius, A., 1993. The Early Slavs in the Basis of the Middle Danube: the Autochthonal Theory in light of the Modern investigation. *Slavyanovedenia*, 2, pp.27–41. (In Russian)

Biljarski, I., 2005. From myth to history or from the steppe to Israel. *Collection of works of the Institute of Byzantine Studies in Belgrade*, 42, pp.7–22. (In Russian)

Bobrova, A. G., Nikolaeva, S. L., Chernov, A. Ju. and other, 2012. Commentaries. In: *The Tale of Bygone Years*. Translation from Old Russian by D. S. Likhachev and O. V. Tvorogov. Sankt-Peterburg: Vita Nova, pp.183–382. (In Russian)

Budovnic, I. U., 1960. *Social and political thought of Ancient Rus' in XI–XIV c.* Moskva: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. (In Russian)

Constantine Porphyrogenitus, 1991. *About governing an empire*. 2nd edition, corrected G. G., Litavrin, ed. Moskva: Nauka. (In Russian)

Dergachev, V. V., 2010. The Slav of Norik. *Issues of Philology: language and literature*, 2, pp.131–138. (In Russian)

Dobrovol'skij, D. A., 2009. Primary Chronicle as a Source on the History of Collective Self-Consciousness of Ancient Rus'. *Dialogue with time. Almanac of Intellectual History*, 27, pp.43–61. (In Russian)

Drinov, M. S., 1873. *Settlement of the Balkan Peninsula by Slavs. South Slavs and Byzantium in the X century*. Moskva: Imperial Society of Russian History and Antiquities at Moscow University. (In Russian)

Dyba, Yu., 2016. Slovene and Lechite groups of Slavs in the lists of peoples of the Tale of Bygone Years. *Chronicles of Lodomeria. Scientific collection*, 1, pp.68–83. (In Ukrainian)

Dzhakson, T. N., Konovalovoj, I. G. and Podosinova, A. V., eds., 2010. *Ancient Rus' in the light of foreign sources: a Reader*, 4. Drafting, translation, comments by A. V., Nazarenko. Moskva: Russian Foundation for the Promotion of Education and Science. (In Russian)

Fasmer, M., 1987. *Etymological Dictionary of the Russian Language*, 4. Translation from German and additions by Corresponding Member of the Academy of Sciences of the USSR O. N. Trubacheva. The second edition, stereotypical. Moskva, "Progres". (In Russian)

Florja, B. N., 1985. Legend about the translation of books into the Slavic language: sources, time and place of writing. *Byzantinoslavica*, 46 (1), pp.121–130. (In Russian)

Fomin, A., 2017. Ljudevit's rebellion and the Primary Chronicle: invasion of the Danube Slavs by the Vlachs. *Historical Format*, 1–2, pp.190–218. (In Russian)

Garkavi, A. Ja., 1870. *Legends of Muslim writers about Slavs and Rus' people*. Sankt-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj akademii nauk. (In Russian)

Gavlik, L., 1976. Moravian people in the era of early feudalism. In: *Issues of ethnogenesis and ethnic history of Slavs and Eastern Romans. Methodology and historiography*. Moskva: Nauka, pp.156–186. (In Russian)

Haburgaev, G. A., 1979. *Ethnonymy of "The Tale of Bygone Years" in connection with the tasks of reconstruction of the East Slavic glottogenesis*. Moskva: Moscow University Press. (In Russian)

Havlik, L. E., 1972. The Russian Tale of Bygone Years and the so-called Moravian History of the Slavs. *Slavic review*, pp.282–292. (In Czech)

Hippolytus, 1929. *The Chronicle*. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. (In Latin)

Ivanajnen, O. V., 2009. The functions of the formulas "jako zhe rekojom", "my na prezhnee voz"vratimsja" and others in the text of the "Tale of Bygone Years". *Scientific notes of Orel State University. Series "Humanities and social sciences"*, 1 (31), pp.177–181. (In Russian)

Ivanov, S., 1994. Martin Brakarskyi. Epitaph of St. Martin in the Dumia Basilica. A commentary. In: *The collection of the oldest written information about the Slavs*. Moskva: "Vostochnaja literatura", pp.357–360. (In Russian)

Kaliganov, I. I. and Polyvjannyj, D. I., eds., 1990. *The golden-jet spring. Monuments of Bulgarian literature of the IX–XVIII centuries*. Moskva: Hudozhestvennaja literatura. (In Russian)

Karnauhov, D. V., 2010. *Concepts of the history of medieval Rus' in the Polish chronography of the Renaissance*. Novosibirsk: Novosibirsk State Pedagogical University. (In Russian)

Klanica, Z. and Trzheshtik, D., 1991. The first Slavs in the Middle Danube and Labe. In: *Early feudal states and nationalities (southern and western Slavs of the VI – XII centuries)*. Moskva: "Nauka", pp.7–25. (In Russian)

- Koroljuk, V. D., 1985. *Slavs and Oriental Romance in the Early Middle Ages. Political and ethnic history*. Moskva: "Nauka". (In Russian)
- Kralik, O., 1963. The Tale of Bygone Years and Christian's Legend about Saints Vyacheslav and Lyudmila. *Proceedings of the Department of Old Rus' Literature*, 19, pp.177–207. (In Russian)
- Kuz'min, A. G., 1977. *The initial stages of the Old Rus' annals*. Moskva: Publishing House of Moscow State University. (In Russian)
- Lihachev, D. S., 1947. *Rus' chronicles and their cultural and historical significance*. Moskva; Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. (In Russian)
- Lowmiański, H., 1963. *The beginnings of Poland: from the history of the Slavs in the I millennium A. D.*, 2, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. (In Polish)
- Majorov, A., 2007. "Greater Croatia, called "White". On the issue of the origin and meaning of Croatian ethnic names. *Princely age: history and culture*, 1, pp.13–44. (In Russian)
- Marchuk, K. A., 2012. Byzantine-Bulgarian influence in shaping the text of "The Story vremyanyh Years". *Cherkasy University Bulletin: Philological Sciences*, 26 (239), pp.10–15. (In Ukrainian)
- Maresh, V. F., 1963. Legend about Slavic writing (according to the list of the Pushkin House of the USSR Academy of Sciences). *Proceedings of the Department of Old Rus' Literature*, 19, pp.169–176. (In Russian)
- Mechev, K., 1974. The origin of the chronicle "Legends of the translation of books". *Historical Review*, 2, pp.88–104. (In Bulgarian)
- Mel'nikova, E. A., 2010. Spatial orientation in the Tale of Bygone Years. In: *The oldest states of Eastern Europe. 2006: Space and time in Medieval texts*. Moskva: University of Dmitry Pozharsky, pp.73–94. (In Russian)
- Momryk, A., 1998. Biblical Genealogy in the Ethnogenetic Concepts of Polish and Ukrainian Chronicle Writers (Towards delineating the problem). *Mediaevalia Ucrainica: Mentality and History of Ideas*, 5, pp.111–118. (In Ukrainian)
- Myl'nikov, A. S., 1996. *The picture of the Slavic world: a view from Eastern Europe: Ethnogenetic legends, guesses, proto-hypotheses of the 16th – early 18th centuries*. Sankt-Peterburg: Center Petersburg Oriental Studies. (In Russian)
- Nasonov, A. N., 1969. *History of Russian chronicle writing XI – early XVIII century. Essays and research*. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Niderle, L., 2010. *Slavic antiquities*. Translation from Czech by T., Kovalevoj and M., Hazanova; A., L., Moigajga, red. Moskva: Cultural Center "New Acropolis", 2010. (In Russian)
- Niderle, L., 1923. *Slavic antiquities*. Volume 1: The Story. Paris: Librairie E. Champion. (In French)
- Nikol'skij, N. K., 1930. The Tale of Bygone Years as a Source for the History of the Initial Period of Rus' Writing and Culture. In: *Collection of Russian language and literature*, 2/1, pp.1–106. (In Russian)
- Peradzka, K., 1958. Biblical genealogy and genealogy of the Slavs in the first book of the "Annals" of Jan Długosz. *Our past*, 8, pp.88–92. (In Polish)
- Petrov, N. I., 2017. Slovenin of the "Russkaya Pravda" and Slovene of the "Tale of Bygone Years". *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 1, pp.39–51. (In Russian)
- Petruhin, V. Ja., 2014. *Rus' in the IX–X centuries: From the vocation of the Varangians to the choice of faith*. 2nd ed., rev. and add. Moskva: Forum; Neolit. (In Russian)

Polyvyanny, D. I., 2018. The Western Vector of the Cyrillo-Methodian Slavdom and Rus' in the 10th century. *Rusin*, 51 (1), pp.65–78. (In Russian)

Rus' Chronicle, 1989. Hypatian Codex translated L. Maxnovec"; O. V., Myshanych, ed., Kyiv: Dnipro. (In Ukrainian)

Rybakov, B. A., 1963. *Ancient Rus'. Legends, epics, annals*. Moskva: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. (In Russian)

Samodurova, Z. G., A Brief Byzantine Chronicle of the VI c. And its version (To the issue of the proto-original aspect of the small ancient chronicles). *Ancillary historical disciplines*, 22, pp.252–264. (In Russian)

Shahmatov, A. A., 1908. Legend about the translation of books into the Slavic language. In: *Collection in honor of Vatroslav Jagič*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, pp.172–188. (In Russian)

Shahmatov, A. A., 1940. "The Tale of Bygone Years" and its sources *Proceedings of the Department of Old Rus' Literature*, 4, pp.9–150. (In Russian)

Skazkin, S. D. and Udal'cova, Z. V., eds., 1967. *The History of Byzantium*, 1. Moskva: Nauka. (In Russian)

Skrzhinska, E. Ch., 1960. Comments. In: *About the origin and deeds of the Getae* Moskva: Izdatel'stvo vostochnoj literatury. (In Russian)

Solntsev, N. I., 2020. Peculiarities of description of "their" and "others" in the cosmographical introduction of the Russian Primary Chronicle. *Via in tempore. History. Political science*, 47 (3), pp.541–551. (In Russian)

Stojkov, S., 2015/2016. *ИЗНИКЪ СЛОВЪНИКЪ* in Old-Slavic Texts (IX – XIV век). *Journal of History*, 50/51(1), pp.121–145. (In Macedonian)

Stojkov, S., 2017. Holy Clement: from bishop *словѣника* to bishop *βουλγαριασ*. In: B., Ristovski, ed. *Transformation in the interpretation of the terms Slavs and Bulgarians in the Byzantine language. International Scientific Conference Millennial Radiation of St. Clement of Ochrid. Skopje, October 28–29, 2016*. Скопје, pp.228–249. (In Macedonian)

Sverdlov, M. B., 2015. The history of Great Moravia cultural traditions in Russia in the late 11th – early 12th century. *Saint-Petersburg Historical Journal*, 3, pp.10–21. (In Russian)

Syrcova, E., 2013. The names of the Dnieper rapids "in Russian" in "De administrando imperio" by Constantine Porphyrogenitus: a special case of translation from Greek into Greek. *Kyiv Sophia: Byzantium. Rus'. Ukraine*, 4, pp.554–559. (In Russian)

Tarasiuk, T., 2013. St. Cyril and Methodius and his influence on modern Polish territories [pdf]. *Cyril and Methodius notebooks* [Accessed October 5, 2020] (In Polish)

The Chronicle of Dalimil [online], 2011. In: *City library*. Praha. Available at: http://web2.mlp.cz/koweb/00/03/36/98/64/dalimilova_kronika.pdf [Accessed October 30, 2020] (In Czech)

The Complete Collection of Russian Chronicles (PSRL), 1926, volume 1: Laurentian Codex, issue 1: The Tale of Bygone Years. 2nd ed. Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR; 1923, volume 2. Hypatian Codex., 3rd ed. Petrograd: Pervaja Petrogradskaja Trudovaja Artel' Pechatnikov; 1925, volume 5: Sophia first chronicle. 2nd ed. Leningrad: Publishing House of the Russian Academy of Sciences. (In Old Russian)

Tolochko, A., 2015. *Sketches of early Rus'*. Kiev; Sankt-Peterburg: Laurus. (In Russian)

Tolstoj, N. I., 2000. Ethnic self-knowledge and self-awareness of Nestor the Chronicler, author of the Tale of Bygone Years. In: *From the history of Russian culture*. Moscow: Languages of Russian Culture, 1, pp.441–447. (In Russian)

Tolstov, S. P., 1948. “Nartsy” and “Volkhi” on the Danube (From the historical and ethnographic commentaries on Nestor). *Soviet ethnography*, 2, pp.8–38. (In Russian)

Trubachev, O. N., 1985. Linguistics and ethnogenesis of the Slavs. V. *Issues of linguistics*, 4, pp.3–17. (In Russian)

Vedjushkina, I. V., 1993. Ethnogeographical introduction to the Tale of Bygone Years: features of composition. In: *Eastern Europe in Antiquity and the Middle Ages. Readings in memory of V.T. Pashuto. Controversial issues of history: abstracts of reports*. Moskva: Institute of History of the Russian Academy of Sciences, pp.12–14. (In Russian)

Vedjushkina, I. V., 2004. Ethnogenealogy in the Tale of Bygone Years. In: *The oldest states of Eastern Europe: Materials and research: 2002: Genealogy as a form of historical memory*, pp.52–60. (In Russian)

Verešová, N., 2008. Sklavina in the Historic Resources from 6th – 14th Centuries. (Prehľad koncepcii). *Historical Collection*, 18 (1), pp.124–143. (In Czech)

Vilkul, T. L., 2015. *The Chronicle and the Chronograph (text critical studies of pre-Mongol Kievan chronicles and early Rus' chronographs)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. (In Ukrainian)

Vilkul, T. L. and Nikolaev, S. L. Rus' within and without the lists of peoples in the Primary Rus' Chronicle. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 1 (27), pp.138–160. (In Russian)

Vilkul, T. L. Explanatory Palaia and the Tale of Bygone Years: a plot about the “separation of language”, 2007. *Ruthenica*, 6, pp.37–85. (In Russian)

Vodolazkin, E. G., 2008. *World history in the literature of Ancient Rus': (based on the chronographic and palaia narrative of the XI–XV centuries)*. 2 edition, revised and supplemented. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Pushkinskij dom. (In Russian)

Voytovych, L. 2010. Prykarpattya in the second half of the first millenium A. D.: the most ancient principalities. *Visnyk of the Lviv University. Historical Series*, 45, pp.13–54. (In Ukrainian)

Zhikh, M., 2009. Concerning the Problem of the Early History of the Slavs of the Carpathian Region (middle – second half of the 1st Millennium). *Rusin*, 1 (15), pp.25–44. (In Russian)

Zhivov, V. M., 2002. *Research in the field of history and prehistory of Russian culture*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury. (In Russian)

**INSTILLED ETHNOGENETIC MEMORY,
OR HOW THE RUS PEOPLE REALIZED THEIR SLAVIC NATURE**

Igor SHPYK

*Ivan Franko National University in Lviv
1, Universytetska str., Lviv, 79000
The Institute of Slavonic Studies
Department of history Central and Eastern Europe
e-mail: i-shpyk@ukr.net*

Abstract

Background: The idea of the origin of the Slavic peoples from a single genetic root originated in the early Middle Ages and in all subsequent historical periods it served as a starting point for various mythologemes, ideologemes, theories and concepts. Even now, despite numerous attempts at deconstruction, they continue to function, producing “necessary” meanings and fueling established stereotypes. The later stages of their development are generally well studied, but the origin and initial establishment still remain a mystery. The greatest difficulty lies not so much in the small number and fragmentation of written reports on the early Slavs but in the absence of radically new, comprehensive interpretations.

Purpose: The proposed investigation aims to initiate the filling of this gap by comprehensively considering the problem of forming the Slavic identity of Rus, through the prism not only of the original close interaction of Slavic peoples, but also the unique conditions and experience of their own Christian cultures, their remoteness, differences and alienations - perspectives still unexplored in the scientific literature.

Results: Analysis of the episodes of the introductory part and Article dated 898 of the Tale of Bygone Years, which contain fragments of the oldest Slavic ethnogenetic ideas, shows their non-native origin. The image of the ancient Slavic community developed in the bosom of the Cyril and Methodius tradition. It penetrated Rus, apparently, in line with Western and South Slavic religious and cultural influences. At the same time, there was no single, more or less integral narrative. Rus chroniclers were forced to synthesize texts of different content and ideological direction and even genre, adapting them to their own historiographical concept. Although the term “Slavs” in Rus was actively used in the days before the writing of the Tale of Bygone Years, its functional potential was fully used only in the early XII century – thanks to the inculcation of the Rus identity – one of the pivotal and most deeply rooted structures of the collective historical consciousness.

Key words: Rus, ethnogenetic notions, Slavic identity, The Tale of Bygone Years, Slavs, Cyril and Methodius tradition.